

LIETUVIŲ KALBOS BEASMENIAI VEIKSMAŽODINIAI SAKINIAI, ŽYMINTYS GAMTOS REIŠKINIUS

LAIMA KATKUVIENĖ

1. Nors lietuvių kalbos beasmeniai sakiniai aptarti gramatikose¹, tačiau jų sandaros principai, vieta kitų sintaksinių priemonių sistemoje ir santykiai su asmeniais sakiniais nėra specialiai tyrinėti. Apibūdinant beasmenius sakinius, iki šiol daugiausia buvo stengiamasi parodyti jų pagrindinio nario morfologinę raišką, pagal ją suskirstyti beasmenius sakinius į atskiras grupes ir iškelti jų būdingesnes leksines reikšmes. Daug mažiau dėmesio buvo kreipiama į jų vidinę sandarą, į jų komponentų sintaksinius ryšius, kurie sudaro beasmenių sakinių struktūros pagrindą ir daugeliu atvejų lemia jų specifiką.

Šiuo straipsniu siekiama bent iš dalies užpildyti tą spragą ir aptarti kai kurių lietuvių kalbos beasmenių veiksmažodinių sakinių sintaksinę struktūrą. Tam reikalui svarbu nustatyti jų struktūros modelius bei apibrėžti šių modelių realizavimo sąlygas.

Sakinio beasmeniškumas straipsnyje suprantamas sintaksiniu požiūriu. Beasmeniais laikomi sakiniai, neturintys išreikšto (arba praleisto, numanomo) subjekto vardininko.

2. Sakinio modelių (struktūrinių schemų, formulių) sudarymas šiuo metu daugelio kalbininkų yra laikomas vienu iš svarbiausių sintaksės uždavinių, pirmuoju sistemingo kalbos sintaksės aprašymo etapu². Daugelio kalbų (rusų, lenkų, vokiečių ir kt.) sintaksinė sistema jau yra aprašyta sakinio modelių pavidalu³. Sakinio modelio sąvoka naudinga praktiniu požiūriu, ypač mokant svetimų kalbų. Teoriškai ji reikšminga tuo, kad, aprašius kurios nors kalbos modelius, visą tos kalbos konkrečių sakinių įvairovę galima reprezentuoti tam tikru ribotu sakinio modelių skaičiumi. Tuo būdu sintaksinės struktūros aprašymas tampa tikslesnis ir labiau apibendrintas.

¹ Iš pastarojo meto gramatikų visų pirma minėtina: Lietuvių kalbos gramatika. V., 1971, t. 2, p. 213–218; Lietuvių kalbos gramatika. V., 1976, t. 3, p. 610–624 (toliau – LKG); Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. V., 1963, p. 138–143.

² Žr. Шведова Н. Ю. Построение раздела „Синтаксис словосочетания и простого предложения“. – В кн.: Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. М., 1966, с. 128; Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. М., 1974, с. 7, 21; Распопов И. П. Что же такое структурная схема предложения? – Вопросы языкознания, 1976, № 2, с. 65–70.

³ Žr. Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 549–568; Кубик М. К вопросу классификации предложений в русском языке. – Československá rusistika, 1968, No. 2, s. 94–102; Doros A. Werbalne konstrukcje bezosobowe w języku rosyjskim i polskim na tle innych języków słowiańskich. Wrocław, a., 1975; Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1975; Sommerfeldt K. E., Schreiber H. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. Berlin, 1974.

Straipsnyje sakinio modeliu laikoma struktūra, kurią sudaro pagrindiniai, gramatiškai ir komunikatyviai būtini komponentai. Į sakinio modelį įtraukiamas ne tik jo predikatinis centras, bet ir objektinės bei aplinkybinės reikšmės linksniai, būtini sakinio gramatinei ir semantinei realizacijai. Tokia modelio sąvoka čia kiek platesnė, negu pasiūlyta knygoje „Грамматика современного русского литературного языка“⁴ ir atitinka čekų, vokiečių ir kai kurių tarybinių lingvistų sakinio modelio koncepciją⁵. Apsiribojimas vien tik predikatinio centru pernelyg susiaurintų sakinio modelio sąvoką, padarytų ją ne tokią efektyvią konkrečių sakinių sandaros analizei (pvz., minėtoje gramatikoje visi teigiamieji beasmeniai veiksmažodiniai sakiniai reprezentuojami vienu sakinio modeliu – Vf_{3a}). Straipsnyje vartojamas sakinio modelio terminas maždaug atitinka tą, kas N. Švedovos, S. Kokorinos ir kitų tyrinėtojų vadinama minimaliu struktūrinės schemos realizacijos modeliu⁶.

Beasmenių veiksmažodinių sakinių modelio pagrindą sudaro veiksmažodis. Verbocentrinė sakinio koncepcija leidžia geriausiai aprašyti beasmenio sakinio gramatinę ir semantinę struktūrą, susieti ją su veiksmažodžio valentingumu⁷. Veiksmažodžio valentinės savybės tiesiogiai lemia kitų schemos komponentų sintaksines pozicijas, pavyzdžiui, pagal valentingumo teoriją išskiriami obligatoriniai ir fakultatyvieji veiksmažodžio aktantai, priklausantys pačiai veiksmažodinei konstrukcijai, paprastai įeina ir į sakinio struktūrinį modelį. Tuo tarpu laisvieji nurodymai (freie Angaben)⁸ sakinio modelyje nežymimi, nors tam tikrais atvejais sakinio sintaksinei sandarai gali būti reikšmingi (ypač sudarydami tipišką aplinką, žr. toliau).

Lietuvių kalbos beasmeniai sakiniai su teigiamos formos veiksmažodžiais dažniausiai sudaromi pagal šiuos struktūrinius modelius⁹:

Vf₃ *Palijo ir vėl išsigiedrijo* Paį (LKŽ III 291). *Debesuojas, skubėkit prie šieno* Li (LKŽ II 351). *Niaukstos, saulė kavojas už debesų* J. (LKŽ VIII 763). *Sutemo* Čiurš 170. *Švinta* Krėvš 33. *Subrėško jau* ŽemR II 444. *Snyguriavo* BaltrTK I 94. *Vakarėjo* BielRŽR 198. *Pavasarėjo* trš.

Vf₃ – N_{praep/loc/instr} / Adv *Toli ore dusliai sudundėjo* J. Jabl. (LKŽ II 921). *Nuo debesų pusės ėmė kriokti, ant dangaus (...) pasidarė juodos sruogos*

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 549–568.

⁵ Žr. Данеш Ф. Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии. – Вопросы языкознания, 1964, № 6, с. 3–16; Кржижко ва Е. Проблемы простого предложения. – Československá rusistika, 1967, № 2, с. 76–81; Кубик М. К вопросу классификации простого предложения в новой академической грамматике русского языка. – Československá rusistika, 1972, № 2, с. 65–69; Helbig G., Schenkel W. Op. cit., S. 46; Располов И. П. Указ. соч., с. 67; Москальская О. И. Указ. соч., с. 27.

⁶ Plg. Кокорина С. И. О реализации структурной схемы предложения. – Вопросы языкознания, 1975, № 3, с. 75.

⁷ Plačiau apie valentingumo sąvoką ir jos vartojimą lietuvių kalbai žr. Geniušienė E. Lietuvių kalbos veiksmažodžių sintaksinė klasifikacija. – Kalbotyra, 1971, t. XXIII(1), p. 7–16; Карпувене Г. О сочетаемости свойств некоторых каузативных глаголов литовского и английского языков. – Kalbotyra, 1976, t. XXVIII(3), p. 31–39.

⁸ Plg. Helbig G., Schenkel W. Op. cit., S. 35–40.

⁹ Struktūriniuose modeliuose naudojamos šios santrumpos: N – vardažodis, Vf₃ (verbum finitum) – asmenuojamosios veiksmažodžio formos III asmuo, Adv – praeiteitis, gen – kilmininko linksnis, dat – naudininko linksnis, acc – galininko linksnis, instr – įnagininko linksnis, loc – vietininko linksnis, N_{praep} – vardažodis su prielinksniu. Pavyzdžiai straipsniui rinkti iš devynių „Lietuvių kalbos žodyno“ tomų (toliau – LKŽ), Lietuvių kalbos ir literatūros instituto didžiojo lietuvių kalbos žodyno kartotekos (toliau – kartot.) bei grožinės literatūros. Pateikiant pavyzdžius iš grožinės literatūros, straipsnyje naudojamos LKG III tomo santrumpos.

(...) ŽemR II 422. *Nebėra siūbuojančių javelių nei kvepiančių žolelių, (...) tik po daržus dar žaliuoja* (ŽemR I 182). *Dangus drumsčias, vakaruos juoduoja* CvR IX 162.

Vf₃ – /N_{dat}/ – N_{gen} *Jai lyg kažko trūko, lyg nesmagu buvo* KrėvAP 233. *Vėl vieno draugo klasėje stinga trš. Čia man darbo pakaks visai dienai išsiuosus* Užp. (LKŽ IV 427).

Vf₃ – /N_{dat}/ *Net man pabaiso, kad pradėjo žaibuoti* Kp (LKŽ I 569). *Tėvas išgėrė vaistų, jam tartum palengvėjo* MarcinkPKJ 136. *Naktį tankiai pabudau: kažki kas nesimiega* ŽemR IV 92. *Einam, aš tave beržynėlin nuvesiu, ten gerai raudasi* BaltPV I 319.

Vf₃ – /N_{acc}/ *Bernotą emė dar labiau dusinti – krūtinė užė gargėjo* PaukštJ 51. – *Kur vanduo? Troškina* CvR I 80. (...) *galva sukasi, širdis pyksta, vėmti verčia* ŽemR IV 94. *Vežant ligonį smarkiai sukratė rš* (LKŽ VI 456). *Baigia sniegą nuleisti, jau kalneliai kyši* Kp (LKŽ VII 273). *Pavasariais, varant pašalą, atplyšė žemės luitai apnuogindavo grabus* CvR XII 154.

Vf₃ – /N_{dat}/ – N_{acc} *Ir skaudėjo jam širdį ir sopėjo* KrėvP 121. *Man pakirto kojas* ŠeinK 278. *Užėmė gerklę visiškai, negali iškalbėti* Pc (LKŽ V 116).

Vf₃ – /N_{dat}/ – N_{loc} *Galvoj užia, pilve burgia* LTR (Plv) (LKŽ I 1184). *Akys jam aptemo, gerklėj smaugė, ausyse užė, galvoj maišėsi* ŽemR I 204. *Akyste tik pažaliavo* PaukštJ 262. *Taip kriokė tėvas, net gerklėje jam apkarto* ŽemR I 87.

Vf₃ – N_{praep/loc}/Adv – N_{instr} *Morkuvienei išvažiavus, namuose padvelkė laisve* PaukštJ 157. *Nuo jos kvepėjo sveikata* CvR I 81. *Nuo jo iš tiesų nešė degtinę J. Avyž* (LKŽ VIII 719).

Vf₃ – /N_{dat}/ – N_{acc} – /N_{instr}/ *Vaikui išbėrė spuogais visą kūnelį š* (LKŽ I 773). *Kūną mėto kokiais paupliais* LTR (Mrc) (LKŽ IX 652). *Pašalau, ir išliejo galvą* Ds (LKŽ VII 441).

Vf₃ – N_{acc} – N_{praep/loc}/Adv *Nerimsta čia mano širdis: traukia ją šalin, kur seni tėvai gyvena* KrėvP 30. *Traukte mane traukia tenai, į tėviškę* PietRR 332.

Daugelyje gramatikų yra priimtas skirstymas į tikruosius beasmenius ir beasmeniškai vartojamus asmeninius veiksmažodžius¹⁰. Tikrieji beasmeniai veiksmažodžiai sudaro sakinius pagal pirmąjį struktūrinį modelį Vf₃; jiems taip pat priklauso kai kurie veiksmažodžiai (pvz., *diegti, gelti, mausti, niežėti, perštėti, skaudėti* ir pan.), sudarantys sakinius pagal struktūrinį modelį Vf₃ – /N_{dat}/ – N_{acc}.

Siekdami išryškinti beasmenių sakinių specifiką, šiame straipsnyje plačiau apibūdinsime sakinius su tikraisiais beasmeniais veiksmažodžiais, sudarančiais struktūrinį modelį Vf₃, taip pat sakinius su beasmeniškai vartojamais asmeniniais veiksmažodžiais, sudarančiais struktūrinius modelius Vf₃ ir Vf₃ – N_{praep/loc}/Adv, kadangi jie turi tą pačią ar panašią struktūrą.

3. Tikrieji beasmeniai veiksmažodžiai sudaro specifinę veiksmažodžių grupę visose indoeuropiečių kalbose. Nuo kitų veiksmažodžių jie skiriasi tuo, kad nekaitomi asmenimis. Tai svarbiausias morfologinis beasmeniškumo požymis. Beasmeniai

¹⁰ Žr. Paulauskienė A. Dabartinės lietuvių kalbos veiksmažodis. V., 1971, p. 51, plg. terminus „собственно-безличные“, „абсолютно-безличные“, „ursprüngliche“; beasmeniškai vartojami asmeniniai veiksmažodžiai vadinami kontekstiniais beasmeniais veiksmažodžiais (Paulauskienė A. Min. veik., p. 51), plg. dar terminą „функционально-безличные глаголы“.

veiksmazodžiai skiriasi ir savo sintaksinėmis ypatybėmis (pvz., jų bendratis negali eiti sakinio veiksmu, papildiniu ir pan.)¹¹. Būdami savarankiški gramatiniai ir komunikaciniai požiriai, tikrieji beasmeniai veiksmazodžiai, žymintys gamtos reiškinius, gali sudaryti sakinį patys vieni; jų struktūrinis modelis – V_f₃:

Brėšoje BaltR I 63. *Buvo jau įdienoję* BaltR V 230. *Girdite, griaudžia* KrėvAP 105. *Šalta, lynoja* VencIJA 486. *Temsta* CvR IX 194.

Šie beasmeniai veiksmazodžiai gali būti išplėsti laisvaisiais nurodymais, dažniausiai laiko, būdo, vietos aplinkybėmis, kurios sudaro šių veiksmazodžių tipišką, bet ne obligatorinę aplinką, pavyzdžiai:

Tą rytą truputį lynojo ŽemR I 341. *Ore jau lyja kruopom, tuoj bus žiema* Ppl. (LKŽ VI 710). *Seniai jau sutemo* SimonR I 345. *Kieme jau daug šviesiau išaušę...* BaltPV I 185.

Šis istoriškai seniausias, egzistuojąs visose indoeuropiečių kalbose¹², beasmenių sakinių tipas yra laikomas beasmeniškumo kategorijos pagrindu. U. L. Čeifas vadina šių sakinių branduolį sudarančius veiksmazodžius ambientiniais, nes jie žymi visa apimantį reiškinį, nesusijusį su kokiu nors konkrečiu aplinkos objektu¹³. Šio tipo veiksmazodžiai dar vadinami beagentiniais, pabrėžiant tą faktą, kad jų reiškiama stichiniai procesai gamtoje nesiejami su jokia veikėju¹⁴. Taigi šių veiksmazodžių beasmeniškumą lemia leksinės bei gramatinės priežastys, visų pirma jų specifinė reikšmė¹⁵.

Pagal leksines reikšmes lietuvių kalbos beasmenius veiksmazodžius galima suskirstyti į tris grupes:

1. Veiksmazodžiai, žymintys atmosferinius bei meteorologinius reiškinius, susijusius su oru ir jo permainomis: *lyti, daščioti, dakšnoti, dergnoti, drėgnoti, drėgnoti, drėkuoti, druok(i)enti, druokti, dul(k)enti, dulkiti, dulk(s)noti, dūl(i)oti, krėsuoti, laščioti, lašenti, lašnoti, lynoti, murgloti, murkšloti, murliotis, miglenti, migloti, pliurkšti, pliurpti, pliurzti, pliužarnoti, rasenti, ras(n)oti, šlapnoti, švakšnoti; kliokti, pliaupti, pliopti, pliuptinti; dūloti, lietauti; snigti, sniegti, birenti, dirgnoti, dulenti, krėsluoti, skriblyuoti, snaigyti, snigčioti, snigtelėti, snignoti, sniguriuoti; darganoti, dargti, dirgsnoti, drabliuoti, drobliuoti, drengti, drepyti, drėgnoti, purkšliotis, šlapdraboti; audroti, audrytis, pūgoti, vėjuoti, vėtrauti, pusnyti; žaibuoti, žaibuluoti; griauti, griaud(in)ėti, perkūnuoti; blandytis – blaustytis – blęstis – blūsuoti (1. niauktis 2. giedrytis), debes(i)uoti(s), debesinėti, driūboti, dungsnoti, danguoliuoti, danguotis, markstyti, migloti, niauktis, niaukstyti, niukti, niūkti, ūkanoti, ūktis, ūkuoti; blaikstyti, nusidairyti, dienoti(s), dienytis (giedrytis), gaidrytis, giedroti, giedrėti, giedruoti, giedrytis, skaidrytis, šviesuoti(s), šviestis, (įsi)sauletė.*

¹¹ Plačiau apie tai žr. Ružička J. Osobné a neosobné slovesá. — Jazykovedný časopis. 1960, 1 R. XI, s. 14–17.

¹² Зр. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 344; Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Вып. I. Учение о предложении и о словосочетании. Л., 1925, с. 73; Doros A. Op. cit., s. 19.

¹³ Чейф У. Л. Значение и структура языка. М. 1975, с. 105. Plg. dar apibūdinimą — tai veiksmazodžiai, žymintys reiškinius globališkai (Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, с. 60).

¹⁴ Москальская О. И. Указ. соч., с. 87.

¹⁵ Ивич М. Оппозиция „односоставное предложение“ — „двусоставное предложение“. — Н. Д. В. Ш. Филологические науки, 1965, № 4, с. 183; Георгиева В. Л. Вопросы развития безличных предложений в истории русского языка (на материале памятников письменности XI–XVII вв.). Автореф. докт. дис. Л., 1969, с. 6.

2. Veiksmažodžiai, nusakantys reiškinius, susijusius su paros laiko kitimu¹⁶: *dienoti(s) – dienytis (aušti), naktėti, vakarėti, rytėti; aušti, aušroti, brėkšti* (1. *aušti*, 2. *temti*), *švisti; temti, tamsėti, tamsuoti, blįsti*.

3. Veiksmažodžiai, žymintys reiškinius, susijusius su metų laikų kaita: *rudenėti, pavasarėti*.

4. Su tikraisiais beasmeniais veiksmažodžiais glaudžiai susiję beasmeniškai vartojami nulinio valentingumo veiksmažodžiai, žymintys atmosferinius bei meteorologinius reiškinius¹⁷, pvz., *kaitinti, kepinti, merkti, šutinti, svilinti; šilti; šalti, spiginti, atvėsti; pūsti; drėkti, šlapsti; džiūti, džiovinoti, prasausėti* ir pan. Savo sintaksinėmis savybėmis šie veiksmažodžiai labai artimi tikriesiems beasmeniams veiksmažodžiams – jie gali sudaryti sakinį patys vieni, pvz.: *Atšilo. Staiga atšilo* (trš.). *Šutina. Apsiniaukę Gud-GuzS I 77. Šalo, šalo, pyškino ŽemR I 287. Ale tai kepina! Net žolė vysta BubnBS 130.*

Dauguma šių veiksmažodžių gali būti vartojami kartu su tikraisiais beasmeniais veiksmažodžiais, pavyzdžiui:

Šią naktį prisnigo, pašalo ŽemR II 167. Vakar lynojo ir šalo Vvr (LKŽ I 225). (...) palijo, pašlapo Ppl (LKŽ I 362).

Šių veiksmažodžių beasmenį pobūdį sąlygoja ne tik jų leksinės ypatybės, bet ir kontekstas bei situacija¹⁸. Jie sudaro beasmenius sakinius tik tada, kai kalbama apie gamtos reiškinius, kitais atvejais tai gali būti nepilnieji dvinariai sakiniai, pvz., *Ką ji ten taip ilgai daro su tais stiklainiais? – Kaitina*. Pagal iš seno egzistuojantį kalboje modelį – sakinius su tikraisiais beasmeniais veiksmažodžiais, – ilgainiui atsirado daug naujų beasmenių sakinių su kitais panašios semantikos veiksmažodžiais, kuriems beasmeniai sakiniai sudaro tik periferinę vartosenos sritį. Dažnai beasmeniškai vartojami asmeniniai veiksmažodžiai yra sinonimiški su tikraisiais beasmeniais veiksmažodžiais. Pvz., *lyti* turi beasmeniškai vartojamą sinonimus *krapenti, krapnoti, krapčioti, purkšloti, purkšlenti, r(i)uognoti, rūglyti, rūkti, ruogti, siulkinti, smelkti, smilkti, tekšnoti, maukti, merkti, pilti, šnioryti, šveisti, telžti, versti* ir pan.; *snigti – bjauroti, dergti, darkytis, draikenti, drėbti, dripti* ir pan.; *žaibuoti – žybtelėti, bliksėti; griaudėti – du(n)denti, dudinėti; niauktis – drumstis, drumzluotis, dumblintis, dūmuoti, mūksoti, niūksoti, ragutis, rūgti, tvyloti* ir pan., *giedrytis – prabligtis, gaisruotis, nugražėti, nuskaisti; aušti – baluoti* ir pan.

5. Beasmeniai veiksmažodžiai neturi vadinamojo „kairiojo“ valentingumo, t. y. jie nesiejami su subjekto vardininku. Tačiau tam tikrais atvejais vardininko forma su jais gali būti vartojama. Daugelis beasmenių veiksmažodžių, žyminčių atmosferinius bei meteorologinius reiškinius arba paros laiko kitimą, gali eiti su daiktavardžio vardininku, kuris nusako tą patį gamtos reiškinį, kaip ir beasmenis veiksmažodis ir turi etimologiškai tapačią šaknį: *lietus lyja, duja suduoja, dranga drengia, drob-*

¹⁶ LKG II, p. 214.

¹⁷ Lituaniškoje nėra vieningos nuomonės, kuriuos veiksmažodžius, žyminčius atmosferinius bei meteorologinius procesus, reikėtų laikyti tikraisiais beasmeniais, o kuriuos – beasmeniškai vartojamais asmeniniais veiksmažodžiais. (Plg. veiksmažodžių „šilti, šalti“ traktavimą šiose knygoje: Paulauskienė A. Min. veik., p. 53 ir LKG II, p. 218.) Dažnai sintaksės darbuose sakiniai su beasmeniais ir beasmeniškai vartojamais veiksmažodžiais aptariami kartu (žr. LKG III, p. 610; Sivickienė M. Kai kurie beasmenių sakinių tipai Malkavos tarnėje. – Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1959, t. 2, p. 232; Balkevičius J. Min. veik., p. 138; Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972, с. 370). Kiti autoriai beasmenių ir beasmeniškai vartojamų asmeninių veiksmažodžių iš viso neskiria (žr. Doros A. Op. cit., s. 20).

¹⁸ Георгиева В. Л. Указ. соч., с. 6.

lius drobliuoja, sniegas sninga (sniegti), aušra aušta, tamsa temsta, migla migloja, giedra giedrėja, rytelis rytuojas, griauštinis griaudžia, žaibas žaibuoja, pūgos pūgoja, vėjelis vėjuoja ir pan. Tautologines konstrukcijas gali sudaryti ir beasmeniškai vartojami asmeniniai veiksmažodžiai, žymintys atmosferinius bei meteorologinius reiškinius: *purškalas purškia, dundulis dunda, speigas spigina, šalna šąla* ir pan. Tautologinis vardininkas nevertojamas su beasmeniais veiksmažodžiais, nusakančiais reiškinius, susijusius su metų laikų kaita.

Tokios tautologinės konstrukcijos pastebėtos daugelyje kalbų ir paprastai minimos, kalbant apie beasmenių sakinių kilmę, apie jų pirminį ar antrinį (išvestinį) pobūdį. Vieni tyrinėtojai jas laiko pirminėmis, o tautologinio veiksnio pašalinimą – vienu iš būdų, kuriuo beasmeniai sakiniai atsiranda iš asmeninių¹⁹, kiti, priešingai, tvirtina, kad beasmeniai sakiniai yra pirminiai²⁰, o daiktavardžio vardininkas buvo pridėtas prie beasmenių veiksmažodžių dėl asmeninių sakinių įtakos²¹.

Yra duomenų manyti, kad antroji pažiūra geriau paaiškina sintaksinę kalbamųjų konstrukcijų prigimtį. Daiktavardžio vardininkas jose yra pleonastiškas: jis neturi jokio atskiro denotato, o jo junginys su veiksmažodžiu žymi tą patį su joku veikėju nesiejamą reiškinį, kaip ir vienas beasmenis veiksmažodis. Tiesa, kai kurie tyrinėtojai, nors ir pripažindami denotato tapatumą, tarp *griausmas griaudžia* ir *griaudžia* tipo pasakymų įžiūri informacijos skirtumą²²: pirmuoju atveju esą kalbama apie veikiančią gamtos jėgą, antruoju – apie procesą, kurio veikėjas yra neapibrėžtas. Tačiau tą skirtumą visų pirma sugestijuoja skirtinga išorinė konstrukcijos forma. Tautologinis vardininkas suteikia pasakymui tam tikrą eksprezinį atspalvį²³, o specialios stilistinės paskirties tekstuose, pvz., grožinėje literatūroje, kai kur ir tautosakoje, sudaro sąlygas personifikacijai. Tačiau stilistiškai neutralioje kalboje, bent jau šiuo metu, tautologiniu daiktavardžio vardininku reiškiami procesai neturi realiai veikiančių gamtos jėgų reikšmės (skirtingai nuo *Jupiter tonat* tipo pasakymų). Vartoti vardininką čia įgalina visų pirma ta aplinkybė, kad beasmeniai veiksmažodžiai pagal savo gramatinę formą sutampa su asmeninių veiksmažodžių vienaskaitos trečiuoju asmeniu, kuris paprastai siejamas su daiktavardžio vardininku. Kadangi asmeniniai sakiniai lietuvių kalboje, kaip ir kitose indoeuropiečių kalbose, yra vyraujantis sakinių tipas, pagal jų pavyzdį su morfologiškai tolygiomis beasmenių veiksmažodžių trečiojo asmens formomis gali būti vartojamas tautologinis daiktavardžio vardininkas. Šis vardininkas turi sakinėje panašų vaidmenį, kaip etimologiškai tolygios šaknies galininkas po būsenos veiksmažodžių, pvz., *gyventi, miegoti, sapnuoti* ir pan., sudaran-

¹⁹ Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке. М., 1958, с. 135; Duryš M. Lietuvių kalbos sintaksė. K., 1927, p. 49. Dauguma transformacinės sintaksės atstovų (N. Chomskis, R. Rūžicka ir kt.) taip pat yra linkę laikyti beasmenius sakinius išvestiniais iš dvinarių, tačiau ne diachroniniu, o sinchroniniu požiūriu.

²⁰ Brugmann K. Die Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen. Berlin—Leipzig, 1925, S. 24; Mrázek R. K. jednočlenným větám slovesným. — In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české. I Praha, 1956, s. 15; Lehmann W. P. Proto-Indo-European syntax. London, 1974, p. 40.

²¹ Шахматов А. А. Указ. соч., с. 73—74.

²² Wierzbicka A. Czy istnieje zdania bezpodmiotowe? — Język Polski, 1966, t. XLVI, s. 171—196.

²³ Havránek B. Die verba impersonalia der Naturserscheinungen und ihr stilistischer Wert. — In.: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 1965, s. 134—140. Nagrinėdamas beasmenes konstrukcijas ir atitinkamas konstrukcijas su tautologiniu vardininku senosiose kalbose, autorius tarp jų įžiūri tik stilistinę, o ne sintaksinę skirtumą.

tis vadinamąją figura etymologica, plg.: *miegoti miegą, gyventi gyvenimą, sapnuoti sapną* ir pan.²⁴ Kaip tautologinis galininkas po minėtų veiksmažodžių nepakeičia jų sintaksinės prigimties ir valentingumo (pvz., nepadaro *miegoti* ddivalenčių veiksmažodžių, reikalaujančių objekto)²⁵, taip tautologinis vardininkas nepaverčia beasmenio veiksmažodžio asmeniniu. Laikyti *sniegas sninga* ar *lietus lyja* tipo konstrukcijas primėmėms ir iš jų sinchroniškai ar diachroniškai derivuoti beasmenius sakinius būtų beveik tas pat, kaip sakinius su būsenos veiksmažodžiais, pvz., *vaikas miega* / *sapnuoja* kildinti iš *vaikas miega miegelį* ar *vaikas sapnuoja sapną* tipo pasakymų. Nors ir turėdami asmeniniams sakiniams būdingą išorinę formą²⁶, pagal savo vidinę struktūrą ir semantiką sakiniai su tautologiniu vardininku išlieka beasmeniais²⁷.

6. Tie patys veiksmažodžiai gali būti siejami ir su skirtingos šaknies, bet atitinkamos ar panašios reikšmės daiktavardžių vardininkais, irgi žyminčiais gamtos reiškinius²⁸, pvz.: *Rytas išaušo* šilts ŽemR II 208. Pamažu *sutemo vakaras* ŽemR I 333. *Oras pradėjo niuktis* ŽemR IV 98. Miške *griaudžia perkūnai* Pls (L.KŽ IX 833). *Danguis nusigiedrijo* ŽemR III 207.

Cia beasmenis veiksmažodis jau turi kiek kitokią, šiek tiek perkeltinę prasmę. Nesunku pastebėti, kad *vakaras sutemo* semantiškai artimas *vakaras atėjo*, nors skiriasi vaizdiniu, stilistiniu atspalviu. Dar ryškesnė perkeltinė reikšmė pasakymuose *aušta rytai* ar *aušta padangė*, kur *aušta* reiškia *šviesėja*, plg. dar *aušta pavasaris, vasara, išaušo naujas gyvenimas*, kur *aušta* reiškia *prasideda*. Asmeninis pastarųjų sakinių pobūdis neabejotinas²⁹, plg. dar:

Ir *apsiniaukė* šviesus jo *veidas* KrėvAP 19. Žvaigždėm rugsėjo *naktys lyja* (trš.). Prieš mirtį *išsigiedrino* jo *šamėnė* CvR VI 66.

Taigi tarp beasmenių ir asmeninių veiksmažodžių vartosenos nėra labai griežtos ribos³⁰ – gavę perkeltinę reikšmę ir pavartoti asmeniniams veiksmažodžiams būdingoje aplinkoje, net patys tipiškiausi beasmeniai veiksmažodžiai gali sudaryti asmeninius sakinius. Antra vertus, daug lietuvių kalbos veiksmažodžių, kurie paprastai sudaro asmeninius sakinius, gali būti vartojami beasmeniškai³¹.

7. Kaip minėta, sakinio beasmenį pobūdį gali lemti paties veiksmažodžio lekciniai-gramatiniai ypatumai, taip pat kontekstas ir situacija. Labai dažnai sakinio beasmeniškumas priklauso nuo pačios sakinio struktūros, kurioje realizuojama veiksmažodžio beasmenė reikšmė³².

²⁴ Žr. Brugmann K., Delbrück K. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1911, Bd. II. 2 S. 620–624.

²⁵ Žr. Fraenkel E. Syntax der Litauischen Kasus. Kaunas, 1928, S. 145–146.

²⁶ Dėl išorinės sintaksinės formos tolygumo tokie sakiniai dažnai skiriami prie asmeniųjų (Paulauskienė A. Min. veik., p. 54; Sivickienė M. Min. str., p. 232), tačiau pabrėžiama, kad prasmės atžvilgiu jie beasmeniai, o pats veiksmažodis taip pat išlieka beasmenis (Paulauskienė A. Min. veik., p. 54). Šio tipo sakiniai rusų kalboje taip pat dažniausiai laikomi asmeniniais, žr. Fodor J. Subjektlose Sätze im modernen Russischen. – Studia Slavica, 1957, t. 3, fasc. 1–4, S. 149–206.

²⁷ Žr. Качнельсон С. Д. Указ. соч., с. 59; Алисова Т. Б. Семантико-грамматическая классификация простых предложений. – Вопросы языкознания, 1970, № 2, с. 96–97.

²⁸ Čia taip pat galima įžiūrėti analogiją su „turinio“ akuzatyvu, pvz., *ašaras verkti*.

²⁹ Plg. Ružička J. Op. cit., s. 18.

³⁰ Ten pat, p. 30.

³¹ Rusų ir lenkų kalbose pastebėtas polinkis plėsti veiksmažodžių beasmenę vartoseną (Галкина-Федорук Е. М. Указ. соч., с. 151; Doros A. Op. cit., s. 31). Lietuvių kalboje šis klausimas nėra specialiai nagrinėtas.

³² Tai vadinamasis antrinis-sintaksinis beasmeniškumas. Žr. Георгиева В. Л. Указ. соч., с. 6; Ивич М. Указ. соч., с. 183.

Kad asmeninį veiksmažodį būtų galima pavartoti beasmeniškai, t. y. kad jis nektų vadinamojo „kairiojo“ valentingumo (veiksniu), į struktūrinę schemą reikia įvesti vietos nurodymą – $N_{\text{preap/loc/instr/Adv}}$ ³³. Šiuose beasmeniuose sakiniuose tipiška, bet nebūtina tikrųjų beasmeninių veiksmažodžių aplinka tampa sintaksiškai obligatoriška. Šių sakinių struktūrinė schema – $Vf_3 - N_{\text{preap/loc/instr/Adv}}$ ³⁴.

Reikšmės atžvilgiu ši grupė nėra vienalytė. Pirmiausia jai priklauso beasmeniai sakiniai su intranzityviniais veiksmažodžiais, reiškiančiais garsus:

Kelis kartus sucypė, suklekšėjo vamzde, ir telefonistė pasakė, kad niekas neatsiliepiąs rš (LKŽ VI 43). O aplinkui bilda, trenkia, dunda kaip kokiame fronte BaltR I 68. Ore vėl smarkiai su užė, visi neramiai pasijudino ŽemR IV 472. Tuo vieškeliu velniškai dunda trš.

Skirtingai nuo tikrųjų beasmenių, šio tipo veiksmažodžiai reiškia veiksmą, kuris pats savaime negali kilti. Tačiau beasmeniu sakiniu tas veiksmas nusakomas kaip stichinis procesas, kurio veikėjas neapibrėžtas, nežinomas arba neaktualus; čia norima pabrėžti patį veiksmą arba būseną³⁵. Šiuos beasmenius sakinius galima transformuoti į asmeninius sakinius su neapibrėžtuju įvardžiu *kažkas*, pvz.: *kažkas sucypė, suklekšėjo vamzdyje, ore kažkas su užė* ir pan. Pagal prasmę šie sakiniai artimi asmeniniams neapibrėžtiesiems sakiniams.

Šio tipo sakiniai sudaro pereinamąją grandį tarp asmeninių ir beasmenių sakinių³⁶. Juose ypač išryškėja glaudūs ryšiai tarp asmeninės ir beasmenės tų pačių veiksmažodžių vartosenos.

8. Pagal struktūrinę formulę $Vf_3 - N_{\text{preap/loc/instr/Adv}}$ sudaromi ir sakiniai su beasmeniškai vartojamais asmeniniais intranzityviniais veiksmažodžiais, žyminčiais optinius efektus³⁷:

(...) traukia žmogų ten, kur žaliuoja, ir gana KrėvAP 73. Žiemos rytas išaušo šaltas ir baltas – kur tik atsiduria akys, visur baltuoja ŽemR 373. Dangus drumsčias, vakaruos juodoja CvR IX 162. Dangus palengva švito, ir vakaruose parausvėjo rš (Kartot.). Užteko į (...) vazą įmerkti (...) puokštelę (...), kai aplinkui lyg ir nušvito BielRŽR 246. Žengia seklyčion – visur žiba tviska, net akys raibsta trš.

9. Apžvelgus beasmenių sakinių, žyminčių gamtos reiškinius, struktūrą, galima padaryti šias išvadas:

1. Sakinio beasmenį pobūdį pirmiausia lemia veiksmažodžio semantiniai ir gramatiniai ypatumai. Tikrieji beasmeniai veiksmažodžiai (pvz., *lyti, snigti, niakutis*,

³³ Pažymėtina, kad lietuvių kalboje beasmenių sakinių obligatoriniu komponentu dažnai gali būti vietos nuorodos, retkarčiais – būdo, tačiau laiko aplinkybės sakinio beasmeniškam pobūdžiui paprastai neturi jokios įtakos, plg. Георгиева В. Л. Указ. соч., с. 7.

³⁴ Panašiai sąlygojama obligatorinių narių ir rusų kalbos atitinkamų veiksmažodžių beasmenė vartoseną (žr. Лекции по синтаксису русского языка. Прага, 1971, с. 44; Шпарга Г. С. Сочетаемость безличных невозвратных глаголов с субстантивами в современных восточнославянских языках. Автореф. канд. дис. М., 1972, с. 20.

³⁵ Žr. Догос А. Ор. cit., s. 26; Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке. М., 1968, с. 86–89; Mrázek R. Ор. cit., s. 34.

³⁶ Apie pereinamuosius tipus žr. Бабайцева В. В. Указ. соч., с. 104; Галкина-Федорук Е. М. Указ. соч., с. 129.

³⁷ Dėl šio tipo beasmenių sakinių rusų kalboje žr. Галкина-Федорук Е. М. Указ. соч., с. 159; Лекции по синтаксису русского языка. Прага, 1971, с. 45; lenkų kalboje – Koneczna H. Funkcje zdan jednoczłonowych i dwuczłonowych w języku polskim. – In.: Problemy składni polskiej. Kraków, 1971, s. 87.

aušti ir pan.) sudaro beasmenius sakinius patys vieni. Jų struktūrinis modelis – Vf₃. Sakiniai su beasmeniu veiksmažodžiu ir tos pačios šaknies vardininku turi beasmeniams sakiniams būdingą semantiką ir todėl laikytini beasmeniais. Asmeninius sakinius jie gali sudaryti, eidami su kitos šaknies vardininku.

2. Kai kurie veiksmažodžiai, neturintys tikriesiems beasmeniams veiksmažodžiams būdingų morfologinių ypatybių (t. y. turintys visų asmenų formas, pvz., *kaitinti, keptinti, šalti, šilti* ir pan.), sudaro beasmenius sakinius, reikšdami gamtos procesus. Šių sakinių struktūrinis modelis taip pat yra Vf₃. Šiais atvejais sakinio beasmenį pobūdį sąlygoja veiksmažodžio semantika ir kontekstas bei situacija.

3. Kai kurie veiksmažodžiai, kurių vartosenos centrinė sritis yra asmeniniai sakiniai (pvz., *dundėti, žaliuoti, žibėti* ir pan.), sudaro beasmenius sakinius, turėdami tikriesiems beasmeniams veiksmažodžiams būdingą aplinką, būtent, eidami su vietos nurodymais. Šių sakinių struktūrinis modelis – Vf₃ – N_{praep/loc/Instr/Adv}. Šiuo atveju sakinio beasmeniškumas yra sintaksiškai sąlygotas.

БЕЗЛИЧНЫЕ ГЛАГОЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЯВЛЕНИЯ ПРИРОДЫ

Резюме

В статье анализируются факторы, определяющие безличный характер предложения:

1. Прежде всего, это семантико-морфологические особенности самого глагола. Собственно-безличные глаголы, обозначающие явления природы (*lyti, snigti, niauktis*), образуют безличные предложения по структурной модели Vf₃.

2. Безличность предложения может быть обусловлена не только семантикой глагола, но и контекстом, ситуацией. Функционально-безличные глаголы, обозначающие явления природы (*kaitinti, šilti, šalti*), образуют безличные предложения по структурной модели Vf₃.

3. Безличность предложения может быть обусловлена синтаксически. Некоторые глаголы, обозначающие звуковые и зрительные эффекты (*dundėti, žibėti, žaliuoti*), образуют безличные предложения по структурной модели Vf₃ – N_{praep/loc/Instr/Adv}.